

©gg-foto - Al Quaraouiyine in Fez, de oudste universiteit ter wereld

VRIJDENKEN BINNEN DE ISLAM

DOOR MICHEL LEEZENBERG

De islam is onverenigbaar met de moderne liberale democratie, zo krijgen we geregeld te horen. En inderdaad, op het eerste gezicht lijkt die opvatting alleen maar gesteund te worden door de gestage stroom aan beelden en berichten die we uit de islamitische wereld van nu ontvangen. Elk bericht over de deprimerende spiraal van steeds extremer geweld uit naam van de islam door groeperingen als Al Qaida of IS, lijkt het, bevestigt slechts dat de islam een inherent intolerante, dogmatische en gewelddadige religie zou zijn. De islam, zo lezen en horen we dikwijls, heeft nog geen verlichting door- gemaakt, waarin religieuze dogma's aan een filosofische kritiek worden onderworpen, en waarin religieus gezag (of 'de kerk') ondergeschikt wordt gemaakt aan, en strikt gescheiden wordt gehouden van, een liberale en seculiere politieke orde ('de staat').

Dit gemakzuchtige idee berust natuurlijk op een nogal euro- centrisch beeld op de islamitische wereld. We zijn geneigd om het sjabloon van de historische ontwikkeling van het christendom en van de West-Europese ontkerkelijking te leggen op ontwikkelingen in de islam en het Midden-Oosten. Eeuwenlang werd het morele en intellectuele leven in West-Europa beheerst door de kerk, is de aanname, en pas in de moderne tijd werden kerk en staat van elkaar gescheiden, en werd religie aan een filosofische kritiek onderworpen door

dappere verlichte geesten; de islam zou dit proces nog niet hebben doorgemaakt.

Helaas verraadt dit beeld van een lineair en universeel proces van verlichting en ontkerkelijking een elementair gebrek aan kennis van de islamitische geschiedenis. In de islamitische wereld zien we juist eerder een omgekeerd patroon dan in de christelijke: hier zien we vooral allerlei vormen van gewelddadige intolerantie en vervolging van andersdenkenden in de moderne periode, terwijl de klassieke islam juist een imposante traditie van religieuze kritiek en filosofische vrijdenkerij kent. Over deze klassieke traditie wil ik het hier hebben. Eerst zal ik enkele filosofen en vrijdenkers uit de klassieke islamitische beschaving presenteren; daarna bespreek ik kort hun relevantie voor het heden, en het belang dat het bestaan van deze vrijdenkers überhaupt heeft voor hedendaagse discussies over de islam.

Daarvoor moeten we ons eerst ontdoen van de vooronder- stelling, of het vooroordeel, dat een kritische filosofische rede een exclusief Europees bezit is. Niet alleen is in Europa het kritische filosofische erfgoed van de heidense oudheid eeu- wenlang zo goed als volledig in de vergetelheid geraakt; het was ook uitgerekend in deze tijd dat in de islamitische wereld de belangstelling voor dat erfgoed opbloede. In West-Europa

waren de stadse beschaving en geleerdheid van de late oudheid al langere tijd aan slijtage onderhevig; maar na de val van het West-Romeinse rijk in 476 raakte de kennis van de Griekse taal, wetenschappen en filosofie helemaal in de vergetelheid. De enige vakgebieden die in het vroegmiddeleeuwse onderwijs werden overgeleverd waren logica en retorica; maar het onderwijs was ten prooi aan een algeheel verval. Zelfs kennis van het Latijn raakte zo in verval dat Karel de Grote in de negende eeuw een aantal hervormingen liet doorvoeren om althans een minimum aan geletterdheid bij de katholieke priesters te waarborgen. Door sommige optimistische historici worden deze maatregelen wel als de 'Karlolingische Renaissance' aangeprezen; maar ze markeerden slechts een bescheiden culturele en intellectuele opleving.

De islamitische wereld maakte in deze eeuwen een heel andere ontwikkeling door. Om te beginnen is de welvarende stadse beschaving hier nooit helemaal verdwenen. In de achtste eeuw werd zelfs een nieuwe stad gesticht, Bagdad, die moest dienen als de hoofdstad van de dynastie van de Abbasiden, en al spoedig een immense omvang en een grote economische en culturele bloei kenden. Ook steden als Damascus, Alexandrië, Caïro en Cordoba waren beduidend groter dan zelfs de grootste steden in West-Europa.

Niet alleen in economisch opzicht waren deze steden welvarend; ook kenden ze een imposante culturele en wetenschappelijke bloei. Diverse wetenschappers verrichtten belangrijk en vernieuwend werk in onder meer wiskunde, astronomie en medicijnen. Ook het religieuze klimaat van de klassieke islamitische wereld was opmerkelijk open en tolerant ten opzichte van andere religies, en van afwijkende meningen in de eigen gemeenschap. Anders dan het cliché wil, ging de razendsnelle Arabische verovering van grote delen van West- en Centraal-Azië, Noord-Afrika en het Iberische schiereiland in de zevende en achtste eeuw niet gepaard met massale gedwongen bekeringen tot de islam. De islamitische heersers hadden zelfs een goede praktische reden om bekering tegen te gaan: niet-moslims moesten meer belasting betalen. We zien dan ook eerder de omgekeerde beweging: de nieuwe islamitische elites namen zonder problemen allerlei culturele, politieke, en intellectuele elementen over uit hun omgeving. Zodoende vertoont de vroege islamitische wereld belangrijke continuïteiten met de laatantieke beschaving. In religieus opzicht presenteert de openbaring van de Koran aan de profeet Mohammed zichzelf als de voltooiing van de eerder geopenbaarde monotheïstische religie van joden en christenen.

Geen wonder dus dat Bijbelse figuren als Mozes, Abraham en Jezus in de Koran worden erkend als legitieme profeten. In politiek opzicht beschouwden de vroege islamitische dynastieën van Omajjaden en Abbasiden zichzelf als de legitieme erfgenamen van de Oost-Romeinse en Iraanse tradities van koningschap. En in filosofisch opzicht zette de klassieke islamitische wereld de heidense en vroegchristelijke Griekse traditie voort.

Geen wonder dat deze tijd wel als de 'Gouden Eeuw' van de islam wordt omschreven. In filosofisch opzicht was dit zonder meer een periode van verlichting: de vertaling van filosofisch werk, en het openbaar gebruik van de rede, ook voor kritiek op religieuze openbaringen en tradities, werd door de heersers niet slechts getolereerd maar openlijk aangemoedigd. In literair opzicht markeert deze tijd een renaissance, ofwel de opbloei van een humanisme dat morele en culturele beschaving niet formuleert in termen van religieuze openbaring of geleerdheid, maar van literaire schoonheid en elegantie. En ook in religieus en filosofisch opzicht kende de klassieke islamitische beschaving een opmerkelijke vrijheid en vrijzinnigheid. De klassieke islamitische wereld had geen gecentraliseerde, hiërarchische instituties of personen die het religieuze gezag belichaamden. In theorie was de kalief zowel de politieke heerser als de spirituele leider van alle moslims, maar in de praktijk trok niemand zich veel van hem aan. Niet alleen kwam de wereldse macht al snel na de opkomst van het Abbasidische rijk in handen van lokale vorsten en militaire leiders; ook het gezag in dogmatische en juridische aangelegenheden werd al spoedig het privilege van de *oalamaa* of Schriftgeleerden, een losjes georganiseerde klasse, of kaste, van religieuze specialisten.

Mogelijk om deze Schriftgeleerden onderling verdeeld te houden, en hen daarmee politiek te verzwakken, organiseerden verscheidene wereldse heersers openbare theologische debatten of *munâzarât*, waar islamitische, joodse, christelijke en andere theologen met elkaar in debat gingen over de merites van de verschillende geloofsovertuigingen. Een beroep op goddelijke openbaring of op religieus gezag was daarbij niet toegestaan; alleen logische argumenten telden. Overigens waren deze debatten niet helemaal 'openbaar' in de zin van voor iedereen toegankelijk. In deze tijd werd de cultuur van de geschoolde elite strikt gescheiden gehouden van het leven van de ongeletterde massa. In diverse klassieke islamitische auteurs vind je daarom de aanbeveling om het volk verre te houden van filosofisch denkwerk en theologische de-

batten, omdat het daardoor alleen maar in de war kan raken, en ongewild tot ketterij of ongelof kan vervallen.

Laten we eens een paar van de klassieke islamitische denkers bekijken die uit deze achtergrond van religieus pluralisme, filosofische vertalingen en publieke theologische debatten naar voren zijn getreden. In de eerste plaats hebben we daar Abu Nasr al-Farabi (gestorven in 945), de eerste filosoof die erin slaagde Griekse opvattingen over kosmologie en natuurfilosofie te verzoenen met geopenbaarde monotheïstische religie. Er waren eerdere filosofen geweest, zoals met name Al-Kindi (in 873 gestorven); maar hun werk was minder een product van zelfstandig en kritisch denkwerk dan een ongemakkelijke verbinding van islamitische theologische doctrines en filosofische ideeën.

In Al-Farabi zien we een auteur die met veel groter gemak, en groter zelfvertrouwen, voortbouwt op de filosofische ideeën van Plato over staatsinrichting en regeren; van Aristoteles over de menselijke natuur en de menselijke behoefte aan samenleven; en van de neoplatonist Plotinus over hoe de kosmos in elkaar zit. De details daarvan hoeven ons hier niet bezig te houden; maar zijn hoofdwerk, getiteld *De deugdzaam stad*, heeft één opmerkelijk kenmerk: de geopenbaarde religie van de islam, de Profeet Mohammed, en de tekst van de Koran spelen er geen enkele rol in. In plaats daarvan spreekt Al-Farabi over religies in het meervoud, en in algemene en abstract-filosofische termen over de verhouding tussen filosofisch denkwerk en religieuze geopenbaarde wetten. Nog opmerkelijker is wat hij over die verhouding schrijft: volgens hem zijn religieuze wetten slechts retorische imitaties van abstracte filosofische waarheden, die kennis in vereenvoudigde vorm presenteren voor het gewone volk, dat niet kan lezen of schrijven, laat staan filosofisch redeneren.

Al-Farabi verklaart hier dus openlijk de filosofische rede voor superieur aan de religieuze openbaring van wetten aan profeten. Zelfs Spinoza ging nog niet zo ver in zijn *Tractatus Theologico-politicus*. Het zou tot ruim in de achttiende eeuw duren voor in de westerse filosofie vergelijkbaar radicale ideeën over de verhouding tussen rede en openbaring te horen zouden zijn. Daarbij is het van belang om aan te tekenen dat Al-Farabi, voor zover bekend, nooit enige problemen heeft gehad vanwege zijn filosofische opvattingen. Integendeel, hij gold – en geldt – als een alom gerespecteerde denker die, naast Aristoteles, als de ‘tweede meester’ van de islamitische filosofie wordt aangeprezen.

lets soortgelijks geldt voor een andere tiende-eeuwse filosoof, Aboe Bakr al-Razi. Als gezegd kende de klassieke islamitische wereld een traditie van publieke theologische discussies of *munâzarât*. Dit waren open debatten, geen politieke tribunalen of showprocessen; inhoud en uitkomst ervan lagen niet van tevoren vast. Het was blijkbaar in zo’n *munâzara* dat de filosoof Aboe Bakr al-Razi (gest, 925) zijn geruchtmakende uitspraak heeft gedaan dat *alle* profeten van geopenbaarde religies, zonder uitzondering, oplichters zijn. Volgens hem valt het niet met Gods wijsheid te verenigen dat slechts één volk in Zijn openbaringen wordt uitverkoren: dat leidt alleen maar tot nodeloos en onrechtvaardig bloedvergieten en geweld. Al-Razi is dus geen atheïst, maar eerder een deïst: hij benadert vragen van schepping en openbaring als een filosoof, en bekritiseert vanuit die positie het idee van een meer persoonlijke en cultuurspecifieke god van de geopenbaarde religies.

Al-Razi’s kritiek deed zoveel stof opwaaien dat er nog eeuwen later uitvoerige weerleggingen van zijn opvattingen werden geschreven. Het feit dat hij met substantiële filosofische argumenten werd bestreden, en niet simpelweg met een banvloek terzijde werd geschoven, spreekt boekdelen over het intellectuele klimaat van deze tijd. En hij was zeker niet de enige vrijdenker die radicale kritiek gaf op de belangrijkste islamitische geloofsartikelen. Een andere tiende-eeuwse vrijdenker, Ibn al-Rawandi, viel het dogma aan dat de taal van de Koran onimiteerbaar is. Hij deed dat naar verluidt door een imitatie van een aantal Koranverzen te presenteren, die door zijn vijanden als een parodie van het geopenbaarde boek van de islam werd opgevat. Het was ook in deze tijd dat in het zuiden van Irak de zogeheten Broeders van de Zuiverheid (*ikhwân al-safa*) actief waren. Deze vormden geen openbare debatclub maar een geheim genootschap op zoek naar filosofische waarheid. Deze anonieme broeders hebben een immens encyclopedisch geheel aan filosofische geschriften achtergelaten. Het bekendste, en aandoenlijkste, deel van deze geschriften is ongetwijfeld het beroemde verhaal van de rechtszaak die de dieren tegen de mensheid aanspannen.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn geworden dat de klassieke islamitische beschaving hemelsbreed verschilt van de moderne wereld. Er werd openlijk over religieuze dogma’s gedebatteerd, de status van de islamitische openbaring en van de islamitische profeet werd openlijk aan filosofische kritiek onderworpen, en personen van macht en aanzien werden in het openbaar bespot, zonder dat dit per se tot vervolgingen

of geweld leidde. Bij Al-Farabi en Al-Razi vind je zelfs een radicalere religiekritiek dan we tegenkomen bij West-Europese Verlichtingsdenkers als Kant en Spinoza.

Over de vraag of, wanneer en waarom deze kritische traditie in de islam is verdwenen verschillen de meningen. Eén veelgehoord antwoord is dat latere theologen, zoals Abu Hamid al-Ghazali (gestorven in 1111) en Ibn Taymiyya (gestorven in 1328), een felle strijd tegen de filosofische rede hebben gevoerd, en daarmee de islamitische beschaving in een religieuze, fanatieke en obscurantistische sluimer zouden hebben gebracht, waaruit ze volgens sommigen nog altijd niet is ontwaakt. En inderdaad heeft Al-Ghazali een beroemd boek geschreven met de veelzeggende titel *De tegenspraak der filosofen*. Nog verder gaat Ibn Taymiyya, die vaak wordt voorgesteld als de aartsvader van de hedendaagse salafistische en fundamentalistische vormen van islam, in zijn *Weerlegging van de logici*: daarin betwist hij het praktische nut van de aristotelische logica. Maar bij nadere bestudering blijken deze teksten een veel sterker argumenterend karakter te hebben dan hun titels doen vermoeden. Anders gezegd: zelfs de radicaalste middeleeuwse denkers, die de Grieks-geïnspireerde filosofie en logica verwierpen, bestreden hun tegenstanders met redelijke argumenten, en niet met fatwa's of bedreigingen – laat staan fysiek geweld. Filosofische kritiek in de klassieke islam kon zich ook richten op de filosofische traditie zelf.

Nu zult u zich wellicht afvragen: allemaal leuk en aardig, die filosofie en die kritische denkers in de klassieke islam, maar wat hebben we daar vandaag de dag nog aan? Dat is een volkomen legitieme, en zelfs belangrijke vraag. Waarom is het bestaan van een kritische filosofische traditie in de klassieke islam überhaupt van enig belang voor het heden?

In de eerste plaats omdat kennis van deze traditie ons beeld van de Europese cultuur- en ideeëngeschiedenis kan verbreden en verbeteren. Er wordt wel eens gezegd dat de islamitische filosofie slechts een doorgeefluik is geweest: ze zou zelf geen creatief denkwerk kennen, maar de westerse filosofie een nuttige dienst hebben bewezen doordat ze de Griekse wijsbegeerte, en met name het werk van Aristoteles, ontsloten zou hebben voor het Europa van de hoge middel-

eeuwen. Ook dit is een eurocentrische misvatting. De klassieke islamitische filosofie kent namelijk wel degelijk vernieuwend en creatief denkwerk. Bovendien zagen die denkers van de klassieke islam zich natuurlijk niet als tussenpersonen die als voornaamste taak hadden de filosofie van de heidense Griekse oudheid door te geven aan de christelijke wereld. In plaats daarvan beschouwden ze zichzelf vooral als de legitieme erfgenamen van het Griekse filosofische erfgoed en gedachtegoed, die een filosofische kijk op hun *eigen* wereld en hun *eigen* tijd probeerden te ontwikkelen.

De tweede reden dat kennis van de islamitische kritische traditie nuttig is voor de wereld van nu is dat ze kan helpen het vooroordeel te ontcrachten dat de islam als religie niet met kritisch denken om kan gaan, en daarom onvereenigbaar zou zijn met de waarden en praktijken van een seculiere liberale rechtsstaat. De klassieke islamitische filosofen en vrijdenkers bewijzen dat radicale godsdienstkritiek wel degelijk mogelijk was, en ook in het openbaar geuit kon worden. Dat feit alleen al maakt het onmogelijk om misstanden in de hedendaagse islamitische wereld, of hedendaagse misdaden die uit naam van de islam gepleegd worden, uit één onveranderlijke essentie van 'de' islam te verklaren. De islamitische religie heeft net zo goed een geschiedenis als het christendom; en er valt op allerlei punten een diepgaande breuk tussen de klassieke en de moderne verschijningsvormen van de islam te zien.

De derde manier waarop de klassieke islamitische filosofie relevant is voor het heden is als inspiratie voor hedendaagse moslims. In de wereld van nu kunnen mensen met een islamitische achtergrond in de islamitische wereld zich op allerlei manieren laten inspireren door klassieke islamitische helden van de geest. Of dat nu de kritische onafhankelijkheid is van denkers als Al-Razi en Al-Farabi, de omvattende geschiedfilosofie van een historicus als Ibn Khaldun, of de poetische wijsheid en religieuze tolerantie van een dichter als Rumi; islamitische denkers hebben een immens rijk erfgoed voortgebracht, dat hedendaagse moslims kan leiden in hun dagelijks leven, en niet-moslims kan verrijken. Kortom, een betere kennis van de kritische en humanistische tradities in de islam kan iedereen tot voordeel strekken.

ISLAM EN KRITISCH DENKEN

Dit seizoen zetten VUB Crosstalks en Moussem een lezingenreeks op over kritisch denken binnen de islam. Zowel moslimextremisten als islamofoben grijpen in hun denkbeelden over de islam terug naar een van oorsprong 'zuivere' islam. Die 'zuivere' islam zou 1400 jaar geleden zijn ontstaan, maar heeft in werkelijkheid niet echt bestaan. De islam was nooit één blok, één stroming. De islamitische geschiedenis is integendeel altijd een heel diverse cultuur geweest, sterk geworden door acculturatie en door in contact te komen met de Griekse, Perzische, Indische, Afrikaanse cultuur enz. Een geschiedenis die ook vol is van dissidentie, ketterij en rebellie. Die sekten en alternatieve theologische stromingen liggen aan de basis van een boeiende debatcultuur. Filosofen uit de klassieke periode van de islam zoals Al Farabi, Averroës, Avicenna, Abu Al Alaa Al Ma'ari, Abu Bakr Al Razi, Omar Khayyam, Abu Hayyan Al Tawhidi... zijn de grondleggers van een cultuur die gebaseerd is op ratio en wetenschap. Veel hedendaagse denkers hebben hun voorbeeld gevolgd. In een complexe en geglobaliseerde wereld is aandacht voor deze denkers vandaag meer dan noodzakelijk. We presenteren in dit kader een reeks online lezingen en publiceren telkens een nieuwe tekst van de spreker die aansluit bij de thematiek.